

3 Landmændenes oplevelse af omlægning til økologisk drift

Mette Vaarst

Afd. for Husdyrsundhed og Velfærd, Danmarks JordbrugsForskning

3.1 Indledning

Videnssyntheseprojektet blev indledt med interviews af dyrlæger og konsulenter for at indkredse veterinære problemstillinger, som er forbundet med omlægning til økologisk drift. En omlægning af besætningen er en del af omlægningen af hele bedriften og bør som sådan ikke ses isoleret. Konsulentens fokus er relativt bredt på hele bedriften, dyrlægens er mere snævert på den enkelte ko og gruppen af køer/kvier/kalve. Dette perspektiv bør ikke stå alene i og med, at det er hele bedriften, som lægges om. Beslutninger i besætningen griber ind i hele bedriften, ligesom beslutninger på bedriftsniveau griber ind i rutiner og rammer i besætningen. Landmanden – driftslederen – og hans eller hendes beslutninger står som omdrejningspunkt for omlægningen. Driftslederen ser det indefra. En beskrivelse af omlægningen, inklusive landmandens oplevelse af hvad der sker med besætningen, er nødvendig for at kunne diskutere omlægningsprocessen.

3.2 Materialer og metoder: Interviews af landmænd

Interviewene af 19 landmænd, som repræsenterede 16 forskellige bedrifter, foregik i 3 grupper med 5-7 deltagere. Den ene gruppe var udpeget blandt en større kreds af landmænd af en kollega, som interviewer havde haft kontakt til gennem andre projektaktiviteter. De to andre grupper var eksisterende erfa-grupper. Kontakt til den ene af disse var etableret gennem dyrlægen i en af de deltagende bedrifter. Kontakt til den anden var etableret efter, at denne gruppe selv havde henvendt sig i anden forbindelse. I alle grupperne var

der mindst en landmand, som interviewer havde mødt tidligere enten i projektsammenhænge eller på kursus. Der blev på forhånd udsendt et brev til landmændene, som introducerede projektet og forberedte dem på rammerne for interviewet. Under interviewet blev der udleveret et A4-ark med nogle spørgsmål og synspunkter fra dyrlæge- og konsulentinterviewene. Efter en indledende præsentationsrunde blev diskussionen lagt frit op, og ligesom med de individuelle interviews, blev der lagt vægt på at diskussionens og interviewets tyngdepunkter blev valgt af deltagerne, således at deres oplevede erfaringer af omlægningen trådte i forgrunden. Interviewene blev optaget på bånd og skrevet ud ordret, dog med undtagelse af steder, hvor det var vanskeligt at høre opfange hvad den enkelte sagde i diskussioner, hvor flere talte på en gang. Landmændene blev hver tildelt et bogstav som "anonymisering". I cirka 10% af udsagnene var det vanskeligt at bestemme hvem der talte.

3.3 Præsentation af de interviewede landmænd

I alt 19 landmænd blev interviewet i 3 grupper repræsenterende 16 besætninger. Fem af besætningerne var beliggende i Lemvig-området, og de resterende var beliggende omkring Varde og Nørre Nebel. Omlægningen for de enkeltes vedkommende var startet fra 1995, og de seneste skulle til at levere økologisk mælk fra sommeren 1999. De interviewede landmænd havde været konventionelle landmænd i en periode fra 1 og til 25 år, før de påbegyndte omlægning til økologi.

3.4 Motivation til omlægning

Økonomiske overvejelser har helt klart indgået i langt de flestes overvejelser om omlægning; økonomien skulle som mindste mål kunne bære.

Flere nævnte, at de følte det som "et skridt i den rigtige retning", eller som økolog K udtrykte det med baggrund i en følelse af at få flere og flere restriktioner og direktiver presset ned over hovedet: "*Vi fornemmede, at det var den vej, vinden blæste, og så kunne vi jo lige så godt prøve at gå lidt foran og selv bestemme*". Der blev i denne forbindelse også udtrykt en træthed eller afmattethed i forhold til at gøre noget, som folk ikke kunne lide ("*... man skulle jo ud klokken 4 om morgenen og sprøjte for, at folk ikke så det ...*" økolog B). Tanken om "at tage skridt i den rigtige retning" omfattede også tanker om fremtiden og hos nogle forventninger om, at en søn skulle overtage gården, evt. i nær fremtid. Det var en form for en fremtidssikring at lægge om, bygge stald og i nogle tilfælde at udvide besætningen.

En anden væsentlig grund var ønsket om forandring og udfordringer, også nævnt som "*udfordringer der var mere gennemgribende end bare at lave en ny stald*". Flere nævnte, at de var kørt trætte i det konventionelle landbrug ("*det var så monotont, det andet...*"). Det var trivielt eller de trængte til "at gøre noget nyt" eller "gribe nogle udfordringer". Økolog H startede for eksempel med at blive interesseret på grund af økonomiske tilskud: "*... og så begyndte jeg at studere, hvad det ber egentlig var for noget, og da det så begyndte at blive alvor, så var det sådan at pengene egentlig var ligemeget, bare vi ikke blev smidt ud af det, altså ud af landbruget, så det løb rundt ... men det med økologi var egentlig så spændende, at det andet ikke betød noget. Så var det tilfredsstillende, og vi var endda blevet villige til at give noget for det.*" Flere af de interviewede så nogle helt klare udfordringer til driftslederegenskaberne, hvilket havde skubbet til deres lyst til at prøve og dermed vise, at de var gode landmænd.

Et par af de interviewede landmænd nævnte nogle helt personlige grunde til, at deres tanker var blevet ledt i den retning, f.eks. barnløshed. En økolog havde fået det "sidste skub til omlægning"

gennem en oplevelse året før, de på den pågældende gård påbegyndte omlægning: "*Det sidste år inden vi lagde om, havde vi ærter helt op til gårdspladsen. Og vi var oppe på næsten 20 svaler omkring gårdspladsen. Vi sad altid og så ud på dem, og der var en vældig gang i dem. Og så pludselig var de der ikke mere. Og vi var ude og se på det, og så i en af rederne hang der en død svale ud af reden. Om det havde noget at gøre med binanden ved jeg ikke, men vi havde lige sprøjtet markerne. Det fik os til at tænke, at der var altså noget galt! Nu er svalerne da kommet igen ...*" (økolog F).

Nogle af landmændene var begyndt at lægge om, fordi de alligevel tænkte på at skulle bygge ny stald, og så kunne de "lige så godt lægge om". Flere af disse nævnte dog – ligesom nogle af dem, der nævnte økonomi som en væsentlig faktor – at det måske mere var tidspunktet, der blev bestemt af sådan nogle ydre ting: NU skulle det være. Nogle havde overvejet at vente til det efterfølgende år, men så kom der enten et godt tilbud fra mejeriet, eller også var der et eller andet i det gamle staldsystem, som brød sammen, og Så blev der lagt om til økologisk drift på en gård, hvor tankerne så småt var ved at blive sporet i den retning.

3.5 Valg, ændringer og erfaringer i besætningen ved omlægning

3.5.1 Strukturelle ændringer

Mange af de interviewede berettede om generel besætningsudvidelse gennem den periode, de har haft besætningen, men den største udvidelse fandt sted i forbindelse med omlægning til økologisk drift. Dernæst kom staldændringer (nævnt nedenfor) samt – for 3 landmænds vedkommende indtil videre – formaliserede drifts- eller maskinfællesskaber med andre i området. Flere havde tænkt på det, men havde ikke kunnet få det til at passe, blandt andet på grund af forskellige omlægningssår på de to bedrifter, og at den planteavler, de havde haft forhandlinger med, f.eks. endnu producerede "omlægningsfoder". Der var således forventninger til driftsfællesskab på længere sigt.

3.5.2 Ændringer i stalden

I to af de medvirkende besætninger havde man indrettet en hal i forbindelse med malkning og delvist ophold i bindestald (i den ene af disse besætninger havde man kælvkvier og goldkøer derude om natten og køer om dagen). I 5 af besætningerne havde man løsdriftstalde i forvejen (sengebåse eller dybstrøelse), heraf de fleste fra midten af 1970'erne. I en besætning var der bygget ny malkestald, og i et par af disse var der bygget nye faciliteter til ungdyrene. I de resterende 9 besætninger havde man bygget om i tilknytning til omlægningen i kostalden og i ungdyrstalden. Blandt driftslederne var der nogle, der havde taget beslutningen om nyt staldbyggeri FØR beslutningen om omlægning blev taget. Det kan lede til tanken om, at "økologi" blev en tillægsgevinst eller noget, "man lige så godt kunne gøre". Men det kan også lede til den tanke, at nogle af de intentioner, som har været den økologiske driftsforms grundpiller, blev en del af forandringen og driftslederens identitet og så at sige blev "født" samtidig med en spirende interesse for den økologiske driftsform.

3.5.3 Behandlingspolitik

Den forlængede tilbageholdelsestid, udlevering af antibiotika og håndtering af medicin blev diskuteret i alle grupperne. Der blev udtrykt en generel skepsis over for disse regler, og baggrunden for disse regler var ukendt og forekom ikke de fleste af de interviewede særlig logisk. Der var en tendens til, at de "ældste omlæggere" havde lettere ved at se det som de kaldte "nødvendigheden af disse regler" samt håndtere dem og se det fornuftige i dem. Materialet er for lille til at bære en sådan konklusion.

De færreste mente, at omlægningen til økologisk drift havde påvirket deres behandlingspolitik. I en af grupperne kom der talrige eksempler på, hvorledes den enkelte landmand selv havde omlagt sin behandlingspolitik. Flere i denne gruppe fremførte, at de så den samme tendens i konventionelle besætninger, og de forbandt det ikke specielt til omlægningen til økologisk drift. Behandlingspolitikken blandt landmændene i denne gruppe var

hovedsagelig ændret i retning af hurtige slagtninger eller simpelthen aflivning ud fra den argumentation, at slagteværdien var minimal, og hvis koen eksempelvis skulle opereres eller der var usikkerhed med hensyn til prognosen – for eksempel en klovskade, som kunne ende "i skrotbunken" – så foretrak man, at den pågældende ko kom ud af besætningen. En af disse landmænd goldede hellere kirtler end behandlede kroniske yverbetændelser.

I en anden af grupperne fremførte flere, at køerne i en økologisk besætning var mere kostbare end køerne i en konventionel besætning. Det kostede flere penge at fodre opdræt op til at blive køer. Derfor fandt de, at motivationen for at behandle medicinsk egentlig var større i økologiske besætninger, uanset tilbageholdelsestid. Det blev fremført som argument, at omkostningen ved en behandling ikke er dyrlægeregningen, men produktionstab og risikoen for at få en trepattet ko. I denne gruppe mente de ikke, at behandlingspolitikken var ændret, og slet ikke hen imod mindre anvendelse af dyrlæge eller medicin.

Nogle af reglerne blev diskuteret, og der var tydeligvis uklarhed vedrørende forståelsen af dem. Som et dilemma fremhævede økolog I: "... *det er lidt fjollet, når du må behandle med penicillin, men ikke med citronsyre, hvis det er en behandling...*". Når der er stillet en diagnose, må man godt behandle med noget, som indeholder citronsyre. Det fremgår dog ikke tydeligt af reglerne. Der blev også fremhævet andre eksisterende dilemmaer, såsom elektrolytblendinger, parasitmidler og tolkning af hvad "efterbehandling" kunne indebære. Reglen om den forlængede tilbageholdelsestid diskuteres i forbindelse med regler.

3.5.4 Kalvene ude: sundhedsmæssige problemer, men de har det sjovere

Oplevelsen af at have kalvene ude blev af økologerne beskrevet som en meget blandet oplevelse. Nogle havde haft dem ude i en længere periode – før omlægning – og betragtede det som et godt system og havde ikke problemer med kalvenes

trivsel. Andre havde haft ganske alvorlige problemer, især med de små kalves udeophold.

I to af grupperne var der ivrige fortalere for, at kalve havde det godt med at være ude, selvom det har stillet store krav til pasning og måske også har medført sundhedsmæssige problemer, som fremført af økolog F: "... Men som jeg har oplevet det i besætningen, så det vi har skullet lære mest af, det er at have kalvene ude, og det har vi meget at lære om endnu. For det kan ikke passe – som min dyrlæge siger – at kalve nærmest ser ringere ud i økologiske besætninger. Men på en eller anden måde tror jeg, at de har det sjovere, i hvert fald, frem for at skulle stå bundne. Den dag kalvene kommer ud, de vil altså gerne være ude" ... og senere – efter en lang diskussion om emnet: "Jeg tror nu stadig at det er godt, at de er ude. Det er bare os, der skal lære at passe dem!".

Nogle af de interviewede i den ene gruppe havde endnu ikke prøvet at have kalvene ude (de skulle først til at levere økologisk mælk til sommer). Knap halvdelen havde haft et velfungerende udeophold ved kalvene. Blandt de deltagende økologer havde enkelte ammetantesystemer, der fungerede godt også på græs, men eventuelt var forbundet med andre ulemper såsom at kalvene havde en tendens til at fortsætte med at patte på hinanden efter adskillelsen. Et par af interviewdeltagerne havde mælkefodrede kalve i kalvchytter, som fungerede godt.

Under diskussionen om kalvenes udeophold kom der historier om meget syge kalve. Disse driftsledere havde svært ved at tilslutte sig synspunkter om, at kalvene basalt set havde bedre af at være ude. Nogle mente, at der var for meget pres på et areal, og at antallet af dyr var blevet for stort. Økolog Q havde oplevet, at et hold kalve ude i en hytte blev kørt hjem og sprøjtet for lungebetændelse, og derefter blev det næste hold kalve syge, hvilket næsten kunne have været forudset fordi vejret var elendigt. Denne diskussion gav anledning til en diskussion om det rimelige i reglerne, som virkede ufleksible, og som mange opfattede som tvetydige og vanskelige at tolke. Eksempelvis blev vejrforhold nævnt som et vigtigt punkt, der burde give anledning til handling og reaktion.

Flere kunne således se ideen i de overordnede betragtninger om, at de skulle være ude, men syntes at reglerne spærrede for at handle sådan, som de fandt det bedst og mest logisk i deres besætninger.

I refleksionerne over hvad der kan være galt, kom en af landmændene også ind på antallet af dyr. Han havde oplevet problemer og tilskrev det, at antallet af kalve i en flok var steget fra 12-15 til godt 30, og det mente han var for mange på det samme areal. "... Vi har altid haft det princip, at alle kalve, der er født før 1. maj, de skulle ud det år, for små kalve er nemmere at få ud og vænne til strøm. Måske er det bare fordi der er blevet flere, at vi har problemer, hvor vi før havde en 12-15 kalve, og nu har vi 30, der er simpelthen pres på arealet, der er blevet for stort ...". Et par af økologerne i denne gruppe ville prøve at have geder sammen med kalvene, for de havde hørt, at geder kunne holde parasitter og fluer væk.

3.5.5 Omlægningen af malkekobesætningen generelt uddramatisk

Der var ikke mange sundhedsmæssige problemer i de interviewede landmænds besætninger. Stofskiftesygdomme blev af de fleste betegnet som "en by i Rusland", undtagen mælkefeber. Det blev nævnt, at det kunne være vanskeligt at styre goldning og calciumtildeling på græs. Flere landmænd havde moderate/alvorlige celletalsproblemer i perioder og havde også haft det som konventionelle. Enkelte havde rettet det. Blandt andet havde en af de interviewede fået rettet en forholdsvis banal ting i malkeanlægget med et stort fald i celletal til følge. Pattetråd og haseskader samt ben- og klovproblemer blev af flere nævnt som tidligere problemer af varierende omfang i besætningen, der stort set var forsvundet nu. Hvad angår ydelsesniveauet kæmpede nogle en stadig kamp for at kunne tilbyde deres køer et foder og et foderniveau af en størrelse, som de kunne yde tilstrækkeligt på. Enkelte andre kæmpede næsten den modsatte kamp: de satte køer ud og gav ekstra mælk til kalvene og så endda ud til at overskride kvoten. Indkøring af nye staldsystemer havde voldt nogle problemer, men selve omlægningen blev ikke forbundet med tumult.

3.6 Mødet med "systemet"

3.6.1 Mødet med reglerne og forholdet til "umiddelbar logik"

Overordnet fandt man blandt grupperne af landmænd umiddelbar forståelse af det logiske i reglerne, og en forståelse af hvad de sigtede henimod, når det drejede sig om de overordnede regler. Reglerne om forlængede tilbageholdelsestider blev bragt mere fundamentalt i diskussion i alle grupper, og der var argumenter for og imod det logiske i den regel. Nogle af argumenterne tog det samme udgangspunkt, men med modsat fortegn: "Når vi ikke ved mere om, hvor meget medicin der er tilbage i kroppen kan vi lige så godt bare leve efter de samme regler som de andre"; kontra "Så længe vi ikke ved mere om, hvor meget der egentlig bliver udskilt, må vi leve med de forlængede tilbageholdelsestider indtil vi har et bedre udgangspunkt at tage beslutninger". Begge holdninger forholdt sig altså konkret til viden om antibiotika og ikke de politiske signaler i reglerne, og begge tog udgangspunkt i reelt manglende viden, men brugte det både som argument for og imod.

På andre områder var der til tider en let ironiseren over reglerne. Under præsentationsrunden i den ene gruppe kom det således frem, at de stort set havde påbegyndt omlægning samtidigt, men begyndte at levere mælk på forskellige tidspunkter. Disse tidspunkter var bestemt af, om de havde høstet afgrøderne før eller efter den 1. september: nogle havde høstet dem før, og afgrøderne var dermed ikke økologiske, og andre havde høstet dem efter, og havde dermed fået økologiske afgrøder.

Et andet overordnet problem var selve processen omkring lovgivningen, og at man eksempelvis havde "hastet" nogle af reglerne igennem uden at stikke fingeren i jorden, set på hvordan andre lande havde håndteret f.eks. samme direktiv fra EU eller lignende. Regelgivning og regelændringer fremstod således ret "hovedkulds" for flere af de interviewede økologer.

3.6.2 De økologiske regler i den enkelte besætning: "Må-vi-det?"

I alle tre grupper opstod der flere gange under forløbet spontan diskussion om fortolkningen af detaljer i reglerne og hvad man egentlig må. Det var på mange områder: fluebekæmpelse, behandling, elektrolytblendinger, hvordan man skulle føre logbog, anvendelse af strøelse og klovbade samt flere andre områder. Det i sig selv viste en mangfoldighed af fortolkningsmuligheder af de enkelte regler. Som økolog I udtrykte det: "*Jeg var da nervøs i starten om ... om man nu havde brugt noget, man ikke måtte, uden man var klar over det. Der var noget med nogle vitaminer engang. Lige pludselig måtte man ikke bruge E-vitaminer, var det vist.*" Flere andre gav tilsvarende udtryk for usikkerhed i forhold til nogle detaljer, og om de gjorde det sådan, som de skulle. I den ene gruppe var der flere, som tilsluttede sig det synspunkt, at der kom en kontrollant og godkendte stald og produktionssystem før man begyndte at levere mælk; det ville gøre starten mere tryk.

3.6.3 Gradvis overgang til "Sådan-gør-vi-her"

Frustration og usikkerhed over regler blev hos flere skubbet i baggrunden af en fornemmelse af viden om, hvad man "bør gøre" i en given situation:

Økolog F: Det med regler og om det er godkendt eller ej... kommer det ikke til at sidde på rygmarven? I starten tænkte vi måske på det, men så bliver det ...

Økolog G: Det er helt forkasteligt, at kalve de skal være ude i 150 dage, som nu mine sidste år. Det tager lang tid at få dispensation ... da min dyrlæge sagde, at vi skulle tage dem ind, gjorde vi det da ...

Økolog F. Det er fordi du fortolker dem sådan. Hvis du vil tage dem ind, så tager du dem da ind ...!

Økolog G: Og hvad siger de så inde i Plantedirektoratet?

Økolog F: Det er da fordi du spørger om det...

Økolog G: Du går efter reglerne, og så tager du dem ind...???

Økolog F. Jamen hvis kontrollanten kommer, og du siger du har dem stående inde fordi de er syge, og det vil han ikke indberette som en fejl....!

Denne ordveksling illustrerer til dels en begyndende selvstændig stillingtagen i besætningen i forhold til regelsættet samt en tillid til, at kontrollanten ikke vil indberette "sund fornuft" som en fejl. Det forudsætter naturligvis, at kontrollantens og landmandens idé om, hvad der er "sund fornuft", stemmer overens. Det er værd at bemærke, at det netop er den samme økolog (økolog F), som i afsnit 3.5.2 tydeligt udtrykte, at han mente, at det var godt og "sjovt" for kalvene at være ude, og han mente, at de burde være ude. Det er altså ikke af bekvemmelighed, at han samtidig taler for at man tager dem ind, hvis der er et problem, og i lyset af tidligere udsagn tyder intet på, at han mener, at "hvis noget er meget nemmere så kan man også godt "snige sig uden om regler". Økolog I argumenterer også for, at den slags regler er nødvendige for at "opnå noget": "... Ja, men der skal jo også være nogle regler, for ellers så ville folk bare holde dem inde og sige at der var problemer."

3.6.4 Papirarbejde og kontrasten mellem krav om handling og sagsbehandling

I beskrivelsen af selve omlægningen fremhævede de fleste mødet med papirarbejde generelt; ansøgninger og skemaer, der skulle udfyldes i lange baner. Der blev udtrykt relativ stor irritation over behovet for at komme på kursus i papirarbejde (ironisk) og en enkelt sagde, at papirarbejdet alene var tilstrækkeligt til at fraråde omlægning.

Den indledende ansøgningsfase kan så oven i købet siges at være relativt uproblematisk, set i forhold til efterfølgende kommunikation med dispensationsgivende myndigheder, når det "bliver alvor". Den ene historie afløste hinanden, og der var behov for at afbryde alle tre grupper i diskussioner om dispensationsansøgninger og dialog med kontrollanter og myndigheder. Det var især i ovenstående "hvad-må-vi" fase, folk indsendte ansøgninger. I nogle tilfælde med det svar at der

ikke var behov for en dispensation for at foretage de påtænkte tiltag.

Sagsbehandlingen blev betegnet som særdeles langsom. Blandt andet i forbindelse med kalves udeophold var der flere, som havde indsendt ansøgninger om dispensation. Der gik fra tre uger og op til flere måneder fra indsendelse til de havde fået et svar. I forbindelse med dette fortalte økolog G om en episode den foregående sommer, hvor han havde sendt dispensationsansøgning ind og først havde modtaget svar 3 uger efter, hvorefter han konstaterede: "... Hvis jeg havde ventet så var de da gået til. Jeg mistede 3, det var nok Ja, mine kalve kunne i hvert fald ikke vente 3 uger, for så var de døde." Frustrationen handlede blandt andet om den følelse af afstand, som der helt åbenlyst var mellem myndigheder og "dem, der tager beslutningerne" og dem, der skal handle. I forhold til kontrollanterne var der flere af de interviewede, der gav udtryk for, at de følte at de blev forstået, og de havde lettere ved at kommunikere med dem: "Når vi kontakter dem i København, de er jurister og alt muligt, men dem der kommer ud, de har mere jordforbindelse, der skal man bare have den skrivelse, eller også kan han ringe og høre om det passer" (Økolog H). Andre gav udtryk for utryghed over, at kontrollen tilsyneladende var afhængig af kontrollanten. Når landmænd havde haft kontrol af forskellige kontrollanter, kunne de af og til påpege divergenser i disse kontrollanters vurderinger: "... jamen hvis han har lyst og ikke kan lide manden, så kan han køre på dig. Han bestemmer selv, og der synes jeg der er noget... det er kritisk".

3.7 Glæden ved at se sine dyr i nye omgivelser ... og enkelte tanker om "fortidens synder"

I en af grupperne opstod der diskussion om, hvorvidt forandringen i besætningen også udløste tanker om, at man havde "gjort noget forkert forhen". Alle i denne gruppe var glade for omlægningen og de forandringer, den havde medført. De nævnte, at de havde mere tid, fordi de ikke skulle bruge tid på at sprøjte marker, og der var

mindre arbejde med kørerne, især i løsdriftsstalderne. Den mere tid gav dem også mere overskud. Uanset om de følte, at de havde mere tid eller ej, nød de at se deres køer, og især kvierne. Flere i denne gruppe havde tidligere haft kvier i fuldspaltebokse, og netop dette gav en af deltagerne anledning til at føle dårlig samvittighed over det tidligere system. De øvrige i denne gruppe protesterede voldsomt: De var glade for forandringerne, men det nyttede ikke noget at spekulere over fortiden; nu skulle man arbejde fremad.

3.8 Oplevelsen af omverdenens reaktion

3.8.1 I familiens midte

Oplevelsen af enighed i familien blev fremhævet som central for succesen med omlægning. Det var en erfaring, som flere havde gjort sig, at omlægningen krævede kræfter og kunne medføre nederlag f.eks. i form af marker, der gik til i ukrudt. Det kunne man ikke være alene om. I interviewene af dyrlæger og konsulenter blev det samme fremhævet af nogle, som havde oplevet konflikter mellem ægtefæller: havde oplevet hvor meget det betød, at familien holdt sammen omkring omlægningen.

I disse interviews blev enigheden tilkendegivet som et vigtigt grundlag for en beslutning om omlægning, f.eks. at der kunne komme flere fluer på ejendommen, eller at forholdet til naboerne kunne ændre sig: "*Sådan en som XXX, de gik selv tilbage igen, fordi konen ikke kunne tåle det. Hun kunne ikke tåle de spidse bemærkninger...*" (økolog E). Flere af de interviewede havde dog en hel klar fornemmelse af, at det enten var konen eller dem selv, der skulle igennem "den største tilvænning" i forbindelse med omlægning. Der blev således flere gange under præsentationsrunden sagt hvem i familien, der havde været drivkraft eller at "min kone blev glad, da jeg tog den beslutning, for det havde hun ønsket i mange år".

3.8.2 Naboer, kolleger og lokalmiljøet

Det blev erkendt i alle tre grupper, at omlægning ikke medførte så radikal en "udstødning" i et lokalområde, som det sandsynligvis havde gjort tidligere. Det blev dog samtidig sagt som et af de gode råd til kommende omlæggere (fremlægges senere i afsnit 3.10), at man ikke skulle lytte til naboer og snak omkring en, men stole på sig selv.

Der var dog også erfaringer med, at forholdet til kolleger kunne forandre sig, således som fremlagt i afsnittet ovenfor, hvor man i en gruppe havde kendskab til en landmand i lokalområdet, der havde været økolog, men var holdt op fordi konen ikke brød sig om "de spidse bemærkninger". Nogle af økologerne havde også oplevet "sammenstød" med f.eks. foderstoffirmaer og gav udtryk for, at nogle af disse firmaer "lagde dem for had med det samme", med det resultat at de havde skiftet.

De fleste udtrykte således, at der kunne komme sammenstød og konflikter mellem kolleger, og man håndterede det forskelligt. Nogle argumenterede og diskuterede med alle, der startede en diskussion, og andre gav udtryk for, at de så vidt muligt "*... holdt sig tilbage ... ikke gå alt for meget om i snak om det økologi*".

Flere nævnte misundelse, forargelse eller irritation over "pengene i økologi" som en uheldig indfaldsvinkel til dialogen med kolleger. De fik også tit at vide at "de tog penge fra de andre" eller "at de var forbrugernes kæledægger" eller "stod for noget positivt i politikernes øjne". For det første var der ikke så mange penge i det, som kollegerne åbenbart troede, for det andet kom de ikke sovende til det men havde netop også en række nederlag nogen gange, som de skulle tåle og tage højde for; de levede med en risiko, som de ikke havde levet med før (f.eks. at nogle år var dårlige), og for det tredje var det direkte urigtigt, at de tog penge fra andre landmænd.

Når diskussionen bevægede sig ind på erfa-grupper og dialog med omgivelserne, var der enighed om, at det var meget godt at have et forum at snakke i, men at det først og fremmest drejede sig om at få det til at fungere "derhjem-

me". I en af grupperne blev det kraftigt understreget af flere, at det var vigtigt ikke at "isolere økologien". Der skulle være et forum at snakke sammen i, men dialogen med det øvrige landbrug, rådgivere og dyrlæger skulle være der.

3.8.3 Dyrlægens holdning til omlægning og samarbejdet med dyrlægen

Dyrlægerne havde generelt spillet en meget tilbagetrukket rolle under omlægningen. En enkelt af de interviewede økologer havde haft en meget aktiv dyrlæge, som gik engageret ind i diskussionen og selv var stor tilhænger af den økologiske driftsform. En stor del af de øvrige gav udtryk for, at dyrlægen var "neutral", at dyrlægen gerne ville sikre, at økologen forstod, at han/hun selv skulle holde styr på, hvad de måtte og ikke måtte, eller at dyrlægen i nogle tilfælde var direkte irriteret eller negativ ved meddelelsen om den forestående omlægning. Flere af økologerne følte, at de skulle forsvare de økologiske regler, blandt andet vedrørende forlænget tilbageholdelsestid, over for dyrlægen, til trods for at de selv stod spørgende eller uforstående over for denne regel. Økolog C fortalte om en hændelse i besætningen, som ifølge ham indirekte afslørede dyrlægens holdning til hans beslutning om omlægning til økologi:

Økolog C: Jeg havde engang besøg af min dyrlæge til en ko, og så var der kommet en kvie løs den dag. Jeg ved ikke, hvordan det var sket ... den var vel hoppet over på en eller anden måde, men den rendte i hvert fald rundt ude på midtergangen, og så sagde han "Ja det er typisk økologi, det her ... der er ikke styr på en skid". Det var måske ikke ondt ment, og han grinte da vist også, men jeg synes alligevel at det var noget mærkelig noget at sige ..."

En enkelt af dyrlægerne havde ifølge hendes klienter (to af de deltagende landmænd) været en drivkraft i omlægningsfasen og var gået konstruktivt til værks i diskussionen om besætningsomlægningen. Denne dyrlæge drev selv økologisk landbrug og blev fremstillet som en fagligt kompetent "medspiller", som havde styr på de økologiske regler.

I diskussionen om hvorvidt "besætningen havde ændret sig ved omlægningen" eller ej var svaret kort og kontant i den ene af grupperne: "... Hvordan skal vi blive til noget særligt, hvis de bliver ved med at give os råd om traditionelle løsninger?". I den ene gruppe var flere af de interviewede meget kritiske over for en tanke om udvidet samarbejde med dyrlægen i forbindelse med sundhedsrådgivning: "... der er nok ikke noget, de kan gøre ret meget bedre, men hvad skal han fortælle os ... de skal altså også passe på at de ikke snakker til os, som om vi er sådan nogle halvidioter, ikke også ... vi har jo lige så meget erfaring som dem!" ... "Ja, det har udviklet sig ret uheldigt, det der sundhedsrådgivning. Jeg har ikke fået taget mig sammen til at melde mig ud, og han er egentlig en flink fyr, men det er ved at udarte sig til banaliteter, det vi snakker om. Vi kom med fordi vi havde voldsomme problemer med småkalvene, og der tog han sig sammen, og det fik vi løst, men der er jo ikke nogen problemer nu, og jamen det er måske svært for ham at udvikle sig, og vi kører så månedligt ... vi kan jo en masse ting selv. Vi behøver ikke have ham til at fortælle os det...". Senere kommer samme gruppe ind på, at netop med småkalvene kunne de have brug for råd, men der står dyrlægerne også uden erfaringer. At dyrlægen udtaler sig om, at "reglen er åndssvag", kan ingen bruge til noget, for sådan er det nu engang; ifølge disse økologer havde de ikke brug for at få dyrlægens mening om reglen, men for at få faglig hjælp til at opfylde målet. De, der havde sundhedsrådgivningsaftale, brugte den blandt andet til at få behandlet nogle dyr, som skulle behandles (det blev gjort uden honorar inden for sundhedsrådgivnings"timen"), og andre brugte den time, hvor der blev lavet 'sundhedsrådgivning' til at afhorne og som en af de interviewede sagde: "Han får snakket en masse med fodermesteren, når de står og afborner, og jeg tror såmænd, at dyrlægen har lært en masse af den snak ... de snakker jo også økologi". Økolog B svarede på et spørgsmål om hvorfor han ikke havde regelmæssig sundhedsrådgivning: "Der er jo ingen fordele ved det. Man kan lige så godt købe dem en time en gang imellem". Sundhedsrådgivning er tilsyneladende i manges tænkning enten forbundet med medicin eller med presserende og konkret problemløsning.

Økolog E kunne godt se en fordel i, at økologiske landmænd selv måtte efterbehandle kalve, men han udtrykte også lidt bekymring over, at hans

dyrlæge tilsyneladende så en "endnu større fordel i det". Han fortalte, at dyrlægen under et influenza-udbrud i kalvestalden var kommet med noget medicin, som de selv kunne sprøjte med, selv om de havde protesteret. Dyrlægen blev derigennem fremstillet som én, som er tilbøjelig til at komme med "medicinske løsninger" og samtidig udtrykke lettelse over at deres klienter nu måtte "tage imod den løsning".

Specielt i forbindelse med omlægningen var der mange, der udtrykte frustration over at dyrlægen vidste så lidt om omlægning og økologi, som det havde vist sig, at de gjorde. De fortalte om episoder, hvor de selv havde måttet vejlede dyrlægen i, hvad denne måtte "rådgive dem om": at de ikke måtte bruge en given blanding eller at tilbageholdelsestiden var sådan. En dyrlæge troede for eksempel, at hans økologiske landmand ikke måtte behandle for lungeorm på et tidspunkt, hvor der var problemer i besætningen. Dette svarer til nogle af dyrlægenes frustration – udtrykt i de individuelle interviews, som er præsenteret i kapitel 2 – over den manglende information af dyrlæger og, som en af dyrlægerne havde udtrykt det, dyb frustration over at føle sig diskvalificeret og den derfor følgende frygt for ikke at være kompetent og dermed en attraktiv samarbejdspartner i økologiske besætninger. Ifølge mange af disse økologer havde dyrlægen ikke virket specielt frustreret over det, men blot trukket på skuldrene og "rettet sig efter det, de sagde". Reaktionen fra dyrlægens side afhænger til dels af hvilken dyrlæge det er, men man kan også i denne forbindelse fremføre, at dyrlægen måske ikke lufter denne frustration direkte over for landmanden, fordi det blot vil få ham/hende til at fremstå "endnu mere uforberedt og uvidende". Ikke desto mindre fremhæver det dog behovet for en gensidig større forståelse og kommunikation mellem den økologiske landmand og dennes samarbejdspartnere!

3.8.4 Diskussion om "trinvis omlægning" eller "omlægningplan for besætningen"

I interviewene af landmænd og dyrlæger blev der gentagne gange udtrykt frustration over "afkob-

ling" af besætningen i omlægningsprocessen. Besætningen var meget lidt i fokus i under omlægningen til trods for, at der var problemer med eksempelvis celletal og andre sundhedsmæssige problemstillinger i den enkelte besætning. Nogle af besætningsejerne havde spurgt kvægbrugskonsulent og dyrlæge til råds i forbindelse med omlægning og eksempelvis staldbyggeri og foderplan, men havde svært ved at se, hvad "nyt" der kunne tilføres besætningen. I den tredje af grupperne var reaktionen på spørgsmålet om det var en idé at inddrage dyrlægen FØR omlægning for at søge at løse nogle sundhedsmæssige problemer før besætningen blev lagt om:

Økolog C: Det kan da godt være, at det er fornuftigt ... der er jo ikke så lang tilbageholdelsestid, men det da lidt det samme som at sige, at man endelig skal sørge for at få sprøjet al sin jord med round-up før man lægger om.

MV: Der er jo forskellige måder at løse problemer på ...

Økolog D: Ja, men der er tit blandet antibiotika ind i det...

Økolog B: Ja, og hvis du vælger at løse det ved at slagte ud, kan det være lige meget, om du er økolog eller ej...

"Løsning af problemer før omlægning" blev altså tolket som at alt hvad man kunne behandle medicinsk, skulle behandles før omlægningen.

Cirka 20 minutter efter i samme gruppe, hvor diskussionen var drejet over på noget ganske andet, vendte økolog C, som havde markeret sig med synspunktet ovenfor, pludselig tilbage til emnet efter at have siddet og set eftertænksom ud en periode: "Du snakkede om det der med en omlægningsplan for besætningen lige før, og det forstod jeg ikke helt, og jeg ved heller ikke om jeg har forstået det helt nu, men på en måde synes jeg da egentlig, at det ville være lidt træls at stå med det hele, når vi kunne have brugt 5 år til at lægge om, men BESÆTNINGEN, den dato du har valgt til, at du skal levere økologisk, der er der mange regler, du skal til at have styr på og overholde, og kalvene skal være ude, og så skal ... hvis det kunne trækkes over tre år, det første år malkekvægbesætningen, så ungdyrene og det sidste år kalvene ... det kunne være godt!... Lige pludselig er det jo alle dyr."

3.9 Omlægning som proces: At gøre driftsformens mål til sine egne

Den følgende fremstilling tager udgangspunkt i, at omlægning til økologisk drift begynder i det øjeblik, beslutningen tages om omlægning og forløber derefter som en proces, hvor der dels bliver tilpasset en række tekniske forhold på gården og i besætningen ("den formelle omlægning"), og dels bliver arbejdet med tanker om den økologiske driftsform ("den økologiske proces"). De ovenstående interviews med økologiske landmænd, samt til dels dyrlæge- og konsulentinterviewene, illustrerer dele af denne proces, og det leder frem imod, at omlægningen for den enkelte økolog i høj grad handler om at forstå målene med den økologiske driftsform og at gøre disse mål jordnære og konkrete på sin egen bedrift, i egen praksis og dagligdag. Målene skal så at sige tage form, og netop tage form på en måde, som skaber mening og sammenhæng inden for rammerne af den enkelte besætning og bedrift.

Enhver udenforståendes første møde med driftsformen er gennem reglerne og gennem de mennesker, der repræsenterer driftsformen. Disse to elementer hænger ikke nødvendigvis sammen og skaber ikke nødvendigvis nogen forståelse for den økologiske driftsform, med mindre man begynder at forstå, hvad det er, man stræber efter indenfor den økologiske driftsform. For den økologiske landmand kan man hævde, at det drejer sig om at identificere sig med driftsformen og gøre dens mål til sine egne gennem den daglige praksis og de tanker, der dels affødes af den daglige praksis og dels præger den. Det udelukker ikke en vekselvirkning: den økologiske driftsform og dennes mål forandres også hen over tid i kraft af de mennesker, der er en del af den.

Det kan ikke udelukkes, at den enkelte besætnings samarbejdspartnere også gennemlever en form for proces, hvor de fornemmer og forstår, hvad det er, man vil nå med økologien. Man kan hævde, at denne proces måske er nødvendig for, at de kan gå ind og give kompetent rådgivning i den pågældende bedrift, fordi det er nødvendigt at forstå den enkelte besætnings overordnede mål for at

kunne vejlede dem på en konstruktiv og brugbar måde. I og med at driftsformens mål er blevet implementeret i den enkelte besætnings mål, vil dette også i nogle tilfælde indebære en mere overordnet forståelse af den økologiske driftsform. Dette vil ikke blive diskuteret yderligere på det foreliggende grundlag, men muligheden for en sådan "samarbejdspartnernes omlægning" er blot nævnt for at understrege, at den efterfølgende opsummering ikke nødvendigvis vedrører en proces, som kun landmanden gennemgår. I det følgende vil dele af interviewene, som viser omlægningen som proces, og som derved har givet anledning til ovenstående overvejelser, blive summeret op i en række underpunkter:

- 1) *Tankerne om omlægning: fra økonomi til "udfordring"*. En stor del af de interviewede landmænd nævnte økonomien som en af de første motivationer til omlægning. Der var generel enighed blandt landmændene om, at "økonomien som mindste krav skulle hænge sammen", det vil sige, at de ikke ville tage en risiko for at skulle opgive landbruget som en direkte følge af en fejlslagen satsning på økologisk drift. Den driftsledelsesmæssige udfordring kom dog tilsyneladende hurtigt til at spille en central rolle for de fleste interviewede landmænd, som udtrykt af landmand H, der først var blevet interesseret på grund af økonomiske hensyn, men så blev interesseret i den driftsledelsesmæssige udfordring (citeret i afsnit 3.3).
- 2) *Sæt din egen dagsorden*. Udfordringen ved at lægge om handlede blandt andet om at være med til at sætte sin egen dagsorden og prøve at dreje udviklingen hen i en retning, som man bedre kunne gå ind for. Overordnet set gav de interviewede økologer udtryk for glæden over "at have taget en beslutning", "at have taget et skridt i den rigtige retning" eller "at have vist at man stadigvæk godt kunne gøre noget selvstændigt". Ønsket om at gøre noget selvstændigt perspektiverer i høj grad den ovenfor beskrevne frustration over reglerne og systemet i begyndelsen af omlægningsfasen, hvor flere af dem gav udtryk for følelsen af, at de ikke

- kunne handle i overensstemmelse med deres fornuft og erfaringer.
- 3) *Husholdningen følger med.* I den gruppe, hvori 4 økologer havde påbegyndt omlægningen i 1995 og én i 1996, gav de fire 1995-omlæggere udtryk for, at de havde "omlagt deres husholdning" til en stor del økologiske varer. Da den femte – omlagt fra 1996 – sagde, at det havde de ikke hjemme hos ham, grinede de øvrige og sagde: "Du er jo også et år bagefter os andre". I de øvrige grupper var der inddraget økologiske varer i husholdningen i varierende omfang:

"..Dengang jeg lagde om, sagde jeg, at det var da for at tjene nogle flere penge, egentlig ikke for at bruge flere penge i privathusholdningen. Men nu står der da økologisk mel og rosiner og kokosmel i skabet og rugbrød og syltetøj og smør ... " (økolog B). Denne omlægning af husholdningen, som også blev beskrevet af enkelte dyrlæger og konsulenter, kan tages som et udtryk for, at omlægningen gradvist bliver mere og mere omfattende og når længere og længere ind i hele bedriften og hele familiens/menneskenes liv.
 - 4) *Succes i praksis giver frihed til at udvikle sig videre.* Økologerne såvel som konsulenterne og nogle af dyrlægerne berettede om, hvorledes "succes i praksis" gav selvtillid og støttede processen i bedriften. Man lærer af praksis, og man ser, at det fungerer og får derved modet til både at tænke og gå et skridt videre. Denne vinkel er i høj grad også procesorienteret. Man kan muligvis også udlede, at praksis måske fjerner nogle bekymringer og derved giver "frihed" til at overveje og arbejde videre.
 - 5) *"Det føles anderledes".* I gruppen med de ældste omlæggere – fra 1995 – så interviewpersonerne i høj grad tilbage på en proces, som de havde været igennem og formodentlig stadig var inde i. En af økologerne i denne gruppe fremførte under diskussionen om dyrlægerens påstand om at de ofte ikke kunne se forskel på en besætning før og efter omlægning, at "det kan godt være, at de ikke kan se forskel, men det føles anderledes og det skal vel også tages alvorligt." Tænker man på hvad en "proces" kan bestå af, vil man tillægge "følelsen af forandring" stor vægt og som forudsætning for, at tingene også ændres i praksis. Denne "følelse af at det er anderledes" kan således godt ses som et særdeles vigtigt element i skridtet frem mod en gennemgribende forandring, og som en del af en proces i en retning.
 - 6) *Tankerne for og imod "fortidens synder".* Refleksioner over tidligere praksis som fremlagt i afsnit 3.7 indikerer også en bevidsthed om at have flyttet sig fra et punkt til et andet. Det kan så være forbundet med en glæde over "at være kommet så langt", "at have taget et skridt i en retning som man finder rigtig", eller den kan være forbundet med en mere eller mindre smertefuld oplevelse af, at man måske har gjort noget forkert tidligere. Det er i den forbindelse vigtigt – også i en rådgivningssituation eller blandt kolleger – at gå i dybden med netop sådan en oplevelse og "komme videre" for eksempel ved at forstå, hvorfor man tidligere har handlet, som man har gjort. Dermed ikke være sagt, at man skal skubbe ansvaret fra sig. At tage beslutninger i en besætning er dog en kompliceret proces, og en forståelse af denne proces skal forstås i sammenhæng med beslutninger på bedriftsniveau og de impulser, den enkelte landmand får udefra. Det er dog også vigtigt at forstå, at når en landmand kommer med sådan en udtalelse, sker det i erkendelse af det ansvar, man som driftsleder i sidste ende har i sin besætning. Dette ansvar er også fundamentet for at komme videre og tage beslutninger, som man fremover vil have det godt med.
 - 7) *Bevidstheden om hvor nødvendigt det er at blive ved med at lære.* Flere gange under disse interviews bliver det fremhævet, at "det drejer sig om at lære af sine erfaringer". Det antyder, at processen med tilpasning af de nye vilkår og senere identificering med driftsformen er en kontinuert proces, hvori praksis skal udvikles, og "man bliver ikke fær-

dig". Det indikerer således i høj grad også bevidsthed om og medleven i en proces. Denne læring drejer sig både om at lære rent praktisk, hvordan man kan håndtere nogle problemstillinger, men som den følgende diskussion antyder, handler det også om at "lære at slå sig til tåls" og bruge nederlagene konstruktivt en anden gang:

Økolog K: ". vi havde 11 ha, der bare gik ned i stankelben, det skal man bare lære ikke at græde over, for man må ikke sprøjte. Vi skal leve af det. Det ser grimt ud, men vi skal lære at leve af det, når den giver et godt år ... jeg kan huske, at konsulentent sagde: "Jamen hvorfor søger du ikke om dispensation til at gøre noget ved det der", jamen, det ønskede jeg slet ikke, for jeg skal bare lære at gribe det an på en måde, så det ikke bliver så slemt en anden gang."

Økolog H: Ja, man skal lære at vende ryggen til, ikke kigge på den hver dag ... sige til sig selv at man kan vende tilbage om en måned og se, om den skal sås til, eller man bare skal ud og fodre stankelben ...

Økolog F: Ja, og lære af det, lære og tænke over hvad man så kan gøre for at det ikke sker igen.

- 8) *En periode som fanatiker.* Økolog B følte sig godt "gennemarbejdet" som økolog efterhånden og fremlagde blandt andet sin "proces" sådan her: "Jeg tror man starter og siger, at man ikke skal være fanatiker, og så bliver man fanatiker, og så kommer man igen over til et stadium, hvor man siger at nu skal man heller ikke være alt for fordømmende. Det tror jeg er fordi man koncentrerer sig så meget om at få det hele til at køre og forstå reglerne og baggrunden for det." Denne "periode som fanatiker" kan således betragtes som en periode, hvor man netop søger at "gøre økologiens mål til sine egne" og anstrenger sig for at gøre målsætningerne til en del af sin egen praksis. I den proces kan "fanatisme" betragtes som nødvendig for at "smage", hvordan det føles.
- 9) *Langsigtet planlægning af besætningen.* Flere økologer havde fået et andet syn på vigtigheden af at passe på kvierne som besætningens fremtid, og de relaterede dette til omlæg-

ningsprocessen og en mere "langsigtet tænkning". Tilsvarende – som fremlagt flere gange i det foregående – blev der givet udtryk for at man skulle lære at tænke frem fra det ene år til det næste: man skulle kunne leve af det, der gik godt det ene år; også det næste hvor det måske gik knap så godt. Tilsvarende var økolog A begyndt at tænke meget mere i avl: hans køer blev mere "spraglede" nu, men han avlede svensk blod ind i besætningen for at få mere robuste køer, og var begyndt at bruge mastitisindekset i avlsarbejdet.

3.10 Tre gode råd til kommende omlæggere

De tre grupper blev bedt om indbyrdes at finde frem til tre gode råd, som de ville give videre til kommende omlæggere ud fra det, de selv havde været igennem. Der viste sig at være forholdsvis stor enighed mellem gruppemedlemmer og ikke som forventet en diskussion om, hvilke råd man ville prioritere. Endvidere er der et ganske godt sammenfald mellem grupperne, og de gode råd vil blive præsenteret i det efterfølgende i ikke-prioriteret rækkefølge (eftersom der ikke var tale om prioritering mellem de tre gode råd i den enkelte gruppe).

- 1) *Indstilling og at man skal ville:* "Han skal selv være indstillet på det. Hvis der er et økonomisk incitament til det, så er det ikke nok. Ikke i mine øjne. Han skal have lyst til det, fordi det er spændende. Ellers skal han ikke gøre det." (Økolog A). Det handlede også om, at man havde lyst til det som en del af landmandsgruppen i lokalområdet, som det fremgår af følgende ordveksling:

Økolog M: "Man skal gøre det, fordi man synes det er sjovt ... og så ser man på de andre og tænker, om det nu er nogen, man kunne tænke sig at snakke med..."

Økolog N: "Ja, vi vidste jo ikke, at du havde meldt dig, da vi andre gjorde det..." (latter i gruppen)

I den forbindelse blev vigtigheden af at moralen er i orden også nævnt: man skal være indstillet på at ville være 100% "ren i kanterne": *"Vi skal have en moral selv, som vi kan leve med, ligesom med tilbageholdelsestid. Jeg synes min moral er blevet bedre. Dengang vi skulle holde tilbage i 3 dage, kunne mælken måske godt ryge med i den sidste malkning, men det kan den ikke nu efter 9 dage. Samtlige 18 malkninger ryger ud til kalvene, for jeg føler mig faktisk mere forpligtet end før. Jeg har det godt med, at når mine naboer kommer og siger "åhh... tror du ikke...??" og så kan jeg sige "Overhovedet ikke!". Du er nødt til at have moralen i orden, ellers bliver det noget svært noget"* (økolog H).

- 2) *Tro på det.* Dette råd er tæt beslægtet med ovenstående "at skulle ville det". Det handlede også om, at man skulle have så meget lyst og gå-på-mod, at man dels kunne klare den modgang, der sandsynligvis også ville komme, og dels kunne forsvare det over for omverdenen: *"Hvis han ikke VIL det, så tror jeg, det er for anstrengende. Hvis han ikke kan tåle at se ukrudt, og den er alt for sølsom over det, så er det for belastende, og så skal den sgu ikke gøre det, for så mange penge er der heller ikke i det! Man skal kunne forsvare det man gør!"* (Økolog E).

Dette element - at kunne forsvare det - indebærer også, at man selv tror på det og står bag den endelige beslutning:

Økolog P: "Tro på dig selv og lad være med at bytte til naboerne for meget ... en af mine naboer blev sablet ned, da han ville lægge om som svinebonde"

Økolog N: Jamen man får utrolig mange råd, og på et eller andet tidspunkt må man skære igennem og sige, at nu gør vi sådan her. Det koster jo også at få nogen til at regne på det i evigheder, og de kan ikke svare på det alligevel. Og de hjælper ikke med at betale..."

- 3) *De fysiske rammer skal være tænkt godt igennem.* Stalden skal være i orden, og der skal være jord nok, eller også skal der være samarbejdsaftaler. Man skal være sikker på, at man kan avle foder nok. Der skal være harmoni på bedriften, og et par af deltager-

ne talte i den forbindelse varmt for, at man tænkte i driftsfællesskaber med naboerne frem for at købe jord op.

- 4) *Ikke at blive irriteret over reglerne.* "Acceptere dem, men måske nok blive irriteret. Der er også mange regler at blive irriteret over som konventionel." (økolog i gruppe 3). *"At man ikke skal blive irriteret over reglerne. Det bliver en stor belastning, hvis man irriterer sig over reglerne. Så må man sige, jamen sådan er reglerne, og sådan må jeg gøre. Jamen du må gøre en indsats, ellers bliver det dobbelt så besværligt (økolog K).* I forlængelse heraf blev det i den pågældende gruppe også påpeget at man skal betragtede dem, der kontrolleres som nogen, der er til for økologernes skyld, for det er de, og hvis man starter med den indstilling, at reglerne er uudholdelige og kontrollanterne bare til for et systems skyld, så kan man lige så godt lade være med at blive økolog.
- 5) *At man er enige om det i familien.* Det indebærer, at man har snakket sammen om alle de konsekvenser, det kan medføre, f.eks. fluer og forholdet til naboerne (diskuteret i afsnit 3.8.1).
- 6) *Interesse for markedsføring og sine produkter.* At man så tidligt som muligt begynder at interessere sig for produkter, markedsføring og kvalitet og stræber efter tættere kontakt til forbrugere og følger sine produkter til dørs. Dette emne eller råd blev fremført i den ene gruppe som "det fjerde råd", og blev diskuteret mellem gruppemedlemmer i forhold til hvor meget overskud man har i dagligdagen til at leve op til det, og samtidig hvad det indebærer at skulle have "kontakt til forbrugere".

3.11 Perspektiveret diskussion

3.11.1 Ændringer på bedriftsniveau - et spejlbillede af ændringer i landbruget?

Som det fremgår af ovenstående, gav omlægning til økologi startskuddet til en række ændringer på

bedriftsniveau. Selve oplevelsen af de ændringer i besætningen, som kan siges at være en direkte følge af omlægning til økologisk drift, kunne være vanskelige at skelne fra ændringer, som ikke nødvendigvis var direkte forbundet med økologi. Ændret staldsystem og besætningsstørrelse kan nævnes som eksempler på områder, som er en del af gården selv. Ændringer i behandlingspolitik på bedriftsniveau er derimod et område, som vedrører flere grupper af aktører, såsom landmænd, praktiserende dyrlæger samt mere perifert for eksempel forbrugere og forskere i resistensudvikling. Det kan være vanskeligt at vurdere, om ændring i behandlingspolitik på bedriftsniveau har at gøre med den enkelte landmands overvejelser under omlægning til økologisk drift, eller om det er et resultat af en generel samfundsdebat, som har været fremme gennem en flerårig periode. Vekselvirkningen mellem den økologiske driftsform og eksempelvis debatten om landbrugets antibiotikaforbrug antages at være ganske betydelig: den økologiske driftsforms opståen har sat fokus på behandlingskriterier og ansvar i forbindelse med behandling samtidig med, at den øgede fokus på antibiotikaresistens utvivlsomt har øget interessen for økologisk jordbrug.

Set fra den økologiske landmands synsvinkel har fastlæggelsen af behandlingskriterier tilsyneladende været præget af en mere aktiv stillingtagen. I forlængelse af at omlægningsprocessen generelt har givet anledning til refleksion samt at landmanden skulle "forsvare" og "stå inde for" sin handling, vil en tiltagende bevidsthed om behandlingskriterier være ganske naturlig. Det vil i nogle tilfælde også omfatte diskussioner med den lokale dyrlæge, som derigennem præger driftslederens valg i den ene eller den anden retning.

3.11.2 Økonomiens rolle i den økologiske driftsform

Som nævnt i foregående afsnit var økonomien generelt en væsentlig faktor for omlægningen til økologisk drift. Samtidig blev det fremhævet, at "økonomien alene ikke var nok". Den sidstnævnte udmelding ses i bakspejlet hos landmænd, der netop har været igennem omlægningsprocessen.

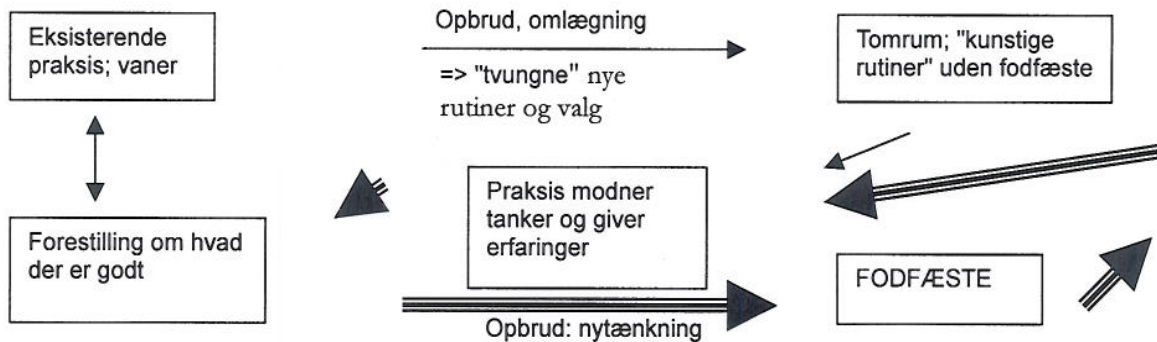
De erkender, at for dem har udfordringen ved at ændre driftsform, diskutere værdier og møde omverdenen med baggrund i en ny og egen beslutning været frugtbar. Samtidig giver de også udtryk for, at økonomien måske ikke er så fabelagtig god, som de blev stillet i udsigt eller, at den økonomiske gevinst i det mindste skal ses i lyset af andre forhold. Ganske vist havde flere af de interviewede landmænd modtaget tilskud, blandt andet i form af fordelagtige leveringskontrakter og de såkaldte "Mål B5-midler", men de følte ikke, at de havde fået penge foræret uberettiget, altså uden at yde en ganske betydelig indsats selv. Naboernes og omverdenens misundelse over at de både fik økonomiske tilskud og blev "pressens kæledægger" blev generelt tilbagevist med at set i forhold til tilskudsmuligheder generelt, stod økologerne ikke væsentlig bedre, og det havde også kostet mange personlige, arbejdsmæssige og økonomiske ressourcer at ændre bedriften (f.eks. ved eksperimenter med markdriften, nye maskiner, ændret stald og rutiner).

3.11.3 Der sker et brud" – opbygning af sammenhæng mellem idé og praksis over tid

Til forståelse af den såkaldte "økologiske proces" kan man måske opstille en forståelsesmodel og diskutere sammenhængen mellem teori og praksis ud fra denne forståelsesmodel. Man bliver dermed per definition, og set med omgivelsernes øjne, flyttet fra en kategori til en anden. Det kan have betydning for forholdet til naboer og kolleger, samarbejdspartnere, og bevidstheden om et "nyt tilhørsforhold" kan ændre på forholdet inden for familien og på det enkelte familiemedlems syn på sig selv. I omgivelsernes øjne er det sandsynligvis hér, "bruddet" er sket: man har besluttet sig og er "flyttet over i en anden lejr". Efter både dyrlægerne, konsulenternes og økologernes egne udsagn er det mest afgørende imidlertid ikke sket endnu. Der vil komme en lang fase, hvor man oplever, at man er tvunget til at ændre praksis også på punkter, som man ikke umiddelbart selv kan se rationalet med. Praksisændringer, dét at man får ro over det (man HAR taget beslutningen) samt kontakten til andre i samme situation medvirker til, at

tankerne modnes, og man oplever en øget tilfredshed med det, man gør: man ser at det lykkes, og man ser, måske, at det virker meget fornuftigt, og der sker et langsomt holdningsskift. I sidste ende vil man således forankret både i praksis og i egne, gennemtænkte holdninger kunne videregive

driftsformen til sin egen bedrift (dvs. at handlingerne begynder at have baggrund i egne motivationer frem for udefrakommende regler) og til omgivelserne: forbrugere og kolleger. Man kan selv forsvare, hvad der sker: det bliver en del af bedriften.

Figur 3.1 En mulig forståelsesmodel af opbygningen af ny praksis baseret på erfaringer og overvejelser i en økologisk besætning. Under omlægning starter en landmand med udgangspunkt i forskellige "eksisterende praksis", og rutiner, som er indeholdt i reglerne overtages delvist. Selve disse rutiner og den praksis, dette medfører, medvirker til at give mod og modne tanker, således at overvejelserne om at lægge om og hvorledes man ønsker sin bedrift bygget op gradvist bliver indskrevet i besætningens mål og bliver en del af landmandens, besætningens og gårdens identitet. Udviklingen stopper ikke, og de dobbelte pile illustrerer en cyklus, der fortsætter og formodentlig i mere eller mindre grad er til stede i de fleste besætninger.

3.12 Er "det føles anderledes" tilstrækkelig grund til at købe et produkt?

Følelsen af at "noget blev anderledes" under omlægningen til økologisk drift omfattede ikke kun køer og kalve, men den omfattede OGSÅ besætningen i kraft af, at den er en central del af bedriften. Der ændres på rutiner, og disse ændringer sætter yderligere tanker i gang, som diskuteret i afsnittet ovenfor. Det var tilsyneladende svært for landmændene at opremse helt konkrete ændringer, og det endte med en lidt frustreret bemærkning, som alle i den pågældende gruppe, hvor dette kom på tale, sluttede op om: "Det kan godt være, at der ikke er sket så meget, men det føles

anderledes". Det var beskedent at sige at der ikke var sket så meget, eftersom de fleste havde bygget ny stald, men det var - igen - svært at indkredse "det specielt økologiske, som var sket."

Det er relevant at spørge sig selv, hvorfor det egentlig føles anderledes. På "Økologisk Årsmøde" i marts 1999 blev der under en plenumdiskussion om "forbrugerforventninger" rejst et spørgsmål fra en økolog: "Jeg vil gerne have at vide, om økologi er noget, der sker i jorden, eller det sker inde i vores hoveder". Spørgsmålet er relevant, også i denne diskussion om dyrevelfærd (hvor vi så ændrer "forandringer i jorden" til "forandringer i stalden"). Kan det "føles anderledes" uden, at det er eller bliver anderledes"? Følelsen af "ander-

ledeshed" udspringer næppe af det tomme rum; hvis den er vedvarende, er den også et tegn på, at noget ER anderledes og et varsel om fortsat udvikling. Følger man tankerne bag figur 3.1 til ende, vil der være en konstant og gensidig påvirkning mellem teori og praksis. Forandring på begge planer kræver ufravigeligt, at der følges op på såvel det teoretiske som det praktiske plan.

Selv om forandringen måske ikke sker prompte, men over tid, er der et mål og en retning i og med, at man tilstræber harmoni og forbedring. Mange forbrugere køber måske dette mål og denne retning. Set fra den vinkel kan "følelsen af anderledeshed" – i og med at det varsler forandring hen imod et forhåbentlig fælles og formuleret mål – godt være et "salgsargument".

Svaret på spørgsmålet om "økologi findes i stalden eller bare inde i nogle hoveder" kan således med ganske stor sikkerhed ikke gives som et "enten-eller": det er centralt at tage udgangspunkt i, at økologi ikke findes, hvis ikke teorien ("det der sker inde i hovederne") følges af og udvikles på grundlag af praksis ("det der sker i stalden og på marken") og omvendt, at praksis også forandres med delvis forankring i teoretiske refleksioner. Sammenfletningen er nødvendig, og en forandring "inde i hovedet" vil medføre praksisændringer, ligesom praksisændringer bringer tanken videre.

3.12.1 Ændringer i systemet eller ændringer som følge af økologi?

Størstedelen af de interviewede landmænd i denne undersøgelse havde bygget om, og for mange havde omlægningen også medført ændret besætningsstørrelse eller ændrede samarbejdsflader med kolleger (driftsfællesskab i en eller anden grad).

Man kan fremføre, at det er disse ændringer – sammen med andre ændringer, såsom at roer bliver taget ud af foderplanen, at der bliver mere grovfoder, eller at der indføres fuldfoder – som gør den virkelige forskel og derigennem på længere sigt giver en forbedring af besætningens sundhedstilstand. Flere dyrlæger sagde således, at en

konstateret forbedring i sundhedstilstanden i nogle økologiske besætninger "ikke havde noget med økologi at gøre, men nærmere med staldene, fodret osv". Man kan i forlængelse heraf med rette fremføre, at den økologiske driftsform ikke har patent på hverken velfungerende løsdriftsstalder, fuldfoder eller græsning. Berettiger det til at drage den slutning, at det ikke er "økologien", der har medført en forandring, men løsdriftsstalder, lys, luft, fuldfoder/mere grovfoder osv? Såfremt man gør det, ser man bort fra, at disse landmænd – så lille et materiale det end er – rent faktisk blev stimuleret til at bygge og omlægge rutiner i forbindelse med omlægning til økologisk drift. Den økologiske driftsform omfatter mange enkeltelementer. Hele bedriften omfattes. Det må være både relevant og nødvendigt at betragte disse tilsyneladende "enkeltelementer" (stald, fodring, græsning m.m.) som dele af en sammenhæng og et samspil inden for den enkelte besætning og bedrift og dernæst anerkende "samlingen af elementer" som et af den økologiske driftsforms karakteristika.

3.13 Bemærkninger til interviewmetoden og fremtidige områder for udforskning

Hvor interviewene af dyrlæger og konsulenter langt hen ad vejen muliggjorde en systematisk og gennemgribende analyse, må interviewene af de tre grupper landmænd siges i højere grad at være et "forstudium" til en mere gennemgribende undersøgelse. De individuelle interviews foregik i udpræget grad som en mere eller mindre intens dialog mellem to personer, hvor det var muligt at holde koncentration og den røde tråd fangen, indtil et tema var afdækket i så høj grad, som den interviewede person (interviewpersonen) "kunne stå inde for". Interviewpersonen i et individuelt interview styrer i høj grad samtalen inden for temaet. Udspørgen og uddybning kunne derudover foretages. Der var plads og rum til at fornemme dette. I gruppefokusinterviewene forholdt det sig anderledes, idet den indbyrdes diskussion mellem gruppemedlemmer i perioder var meget dominerende. Mange gange blev der åbnet for spørgsmål i en gruppe, som aldrig blev fulgt til ende, fordi mange af diskussionerne bevægede sig hurtigt og

behændigt rundt i en lang række forskellige temaer. Man kunne vende tilbage, men kontakten mellem den enkelte og intervieweren var mindre, og der var en konstant strøm af associationer i omløb. Der var kort sagt en stor grad af gruppedynamik, som måske kunne tilskrives deltagernes indbyrdes kendskab til hinanden. Omvendt kan det også fremhæves som en stor fordel. Det fremgår tydeligt af det ovenstående, at der er bragt mange forskellige temaer på bane – hvilket formodentlig kan tilskrives en kombination af interviewformen (åbent interview), og at folk

kender hinanden, og at de er engagerede i diskussionen. Det var ikke usædvanligt, at én person under et interview nævnede eksempelvis en rutine, som vedkommende havde indført i sin besætning, og som udløste nysgerrig spørgen til detaljer i denne rutine og hvad virkningen havde været. Disse interviews er således i høj grad brugt til at åbne en lang række temaer og belyse og nuancere, men der er ikke gennemført egentlig tekstanalyser på grund af den forholdsvis sparsomme grad af "forfølgelse" af enkelte tråde.